

ЦЕНзуРА ЯК ВИЯВ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ

CENSORSHIP AS A MANIFESTATION OF IDEOLOGICAL INFLUENCE IN LITERARY TRANSLATION

Фролова І.Є.,

orcid.org/0000-0002-9260-229X

доктор філологічних наук, доцент,

*професор кафедри перекладознавства імені Миколи Лукаша
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Статтю присвячено аналізу цензури як вияву ідеологічного впливу в художньому перекладі. Сучасні перекладознавчі розвідки акцентують взаємозв'язок між культурою, ідеологією та перекладом, у цьому зв'язку зростає дослідницька увага до цензури, як чиннику впливу на перекладацьку діяльність. Актуальність аналізу феномену цензури обумовлена провідним у сучасних перекладознавчих студіях культурним підходом, який постає як міждисциплінарний, оскільки залучає до аналізу контекстні чинники соціокультурного середовища та креативність як сутнісну рису агента перекладацької діяльності. Це дозволяє надати пояснення змінам у тексті перекладу, які не зумовлені відмінностями мов чи стилістичними чинниками, а викликані особливостями приймаючої культури, панівною у певний період ідеологією тощо, а отже постають як вияви цензури/самоцензури. В українському художньому перекладі вплив цензури найбільш виразно простежується у множинних перекладах радянського періоду та сучасності. Феномену цензури присвячено певну увагу в закордонних та вітчизняних перекладознавчих студіях, але ця проблематика ще далеко не вичерпана. Метою цієї статті є з'ясування провідних характеристик та типів цензури. Для цього у статті надано загальну характеристику феномену цензури, вказано на її зв'язок з ідеологією та доведено, що такий зв'язок виявляється в інституційності/ неінституційності цензури в художньому перекладі, де перший різновид властивий для авторитарних, а другий – для демократичних режимів. З'ясовано також, що об'єктами впливу цензури в художньому перекладі постають змістові елементи, пов'язані з культурними, політичними, релігійними, етичними та естетичними чинниками, які є складовими соціокультурного контексту та відбивають суспільну ідеологію. Ці контекстні чинники формують знання перекладача та інших агентів перекладацької діяльності про прийнятне та належне, спонукаючи до відповідних перетворень тексту оригіналу. Але перекладач, як творча особистість, може прагнути змін, зумовлених власними міркуваннями та вподобаннями. У цьому випадку перекладацька діяльність підпадає під уявлення її агента про допустимий ступінь вільного відтворення оригіналу, що можна охарактеризувати як ідеологію перекладу. Відповідно, цензура охоплює два типи, вона постає як (1) вияв зовнішнього ідеологічного впливу (чинників соціокультурного контексту); (2) вияв внутрішнього ідеологічного впливу (уявлення перекладача про можливість вільного перекладу). Виявлені характеристики та типи цензури можуть бути використані в порівняльному аналізі українських перекладів різних часових періодів.

Ключові слова: ідеологія, контекст, культурне перекладознавство, типи цензури, характеристики цензури.

The article analyzes censorship as a manifestation of ideological influence in literary translation. Contemporary translation studies emphasize the relationship between culture, ideology and translation, and in this regard, researchers are increasingly focusing on censorship as a factor of influence on translation. The relevance of analyzing the phenomenon of censorship is due to the cultural approach, which is the leading one in modern translation studies and is interdisciplinary, since it involves the contextual factors of the socio-cultural environment and creativity as an essential feature of the translation agent. This allows us to provide an explanation for changes in the translation text that are caused not by differences in languages or stylistic factors, but by the peculiarities of the host culture, the prevailing ideology of a certain period, etc., and thus appear to be the manifestations of censorship/self-censorship. In Ukrainian literary translation, the influence of censorship is most clearly seen in multiple translations of the Soviet period and at present. The phenomenon of censorship has received some attention in foreign and domestic translation studies, but this issue is far from being exhausted. The purpose of this article is to identify the main characteristics and types of censorship. To this end, the article provides a general description of the phenomenon of censorship, points out its connection with ideology and proves that this connection is manifested in the institutional/non-institutional nature of censorship in literary translation, where the first type is characteristic of authoritarian regimes and the second – of democratic regimes. It has also been found that the objects of censorship in literary translation are content elements related to cultural, political, religious, ethical and aesthetic factors that are part of the socio-cultural context and reflect the public ideology. These contextual factors shape the knowledge of the translator and other agents of translation activity about what is acceptable and proper, prompting appropriate transformations of the source text. However, a translator as a creative person may seek changes based on their own considerations and preferences. In this case, the translation activity falls under the perception of its agent about the acceptable degree of freedom in rendering the original, which can be characterized as the ideology of translation. Accordingly, censorship covers two types, it appears as (1) a manifestation of external ideological influence (factors of the socio-cultural context); (2) a manifestation of internal ideological influence (translator's idea of the possibility of free translation). The identified characteristics and types of censorship can be used in a comparative analysis of Ukrainian translations of different time periods.

Key words: ideology, context, cultural translation studies, censorship types, censorship characteristics.

Вступ. Протягом довгого періоду часу переклад розглядався як механічний процес, за допомогою якого відбувається заміна вербального коду, тобто заміна однієї мови на іншу; а результат перекладу – перекладні тексти – вважалися похідними або копіями оригіналів; перекладачеві у цій концепції відводилася роль абсолютно залежного суб'єкта, що дозволяло описувати його як мавпу «в якій немає іншого вибору, окрім як робити ті самі гримаси, що і її господар» [1]. Але в останні роки фокус уваги змістився на перекладача як агента і відносно незалежного суб'єкта перекладацької діяльності, тоді як поняття максимальної еквівалентності та пріоритету автора тексту оригіналу були піддані серйозному сумніву. Переклад сьогодні трактується не лише як процес перекодування інформації з однієї мови на іншу, а передовсім як складний акт культурного, соціального та ідеологічного обміну. У сучасному глобалізованому світі, де інформація швидко перетинає кордони, а міжкультурна взаємодія набуває нових форм, переклад відіграє важливу роль у формуванні суспільних цінностей, світогляду та ідентичності. Одним із найвпливовіших інструментів у цьому процесі є цензура, яка може суттєво змінювати зміст текстів, адаптувати їх до певних ідеологічних настанов і в такий спосіб впливати на сприйняття світу реципієнтів перекладу.

Актуальність дослідження цензури в художньому перекладі пояснюється кількома чинниками. По-перше, у XXI столітті, коли глобалізація сприяє швидкому поширенню інформації, цензура стає механізмом контролю над інформаційним простором і маніпуляції суспільною думкою. По-друге, переклад як культурний феномен дедалі частіше розглядається не як суто лінгвістична практика, а як засіб передачі ідеологічних смислів, що робить його вразливим до зовнішнього втручання. Нарешті, зростання інтересу до перекладознавства як міждисциплінарної науки [2, с. 15] підкреслює потребу в глибокому аналізі цензури як системного явища.

Огляд наукової літератури демонструє, що хоча переклад як ідеологічний процес привертає значну увагу дослідників, таких як М. Бейкер [2], Л. Венуті [3] та цілої низки інших, питання цензури залишається недостатньо вивченим. Наприклад, М. Бейкер акцентує на перекладі як інструменті конфлікту, але лише побіжно торкається ролі цензури [2, с. 23]. Л. Венуті, зі свого боку, зосереджується на «невидимості» перекладача, але не проводить детального аналізу конкретних прикладів цензури в перекладах [3, с. 22]. Інші дослідники, такі як А. Лефевр [4], Т. Германс

[5] та інші, пропонують ширший погляд на цензуру як на частину процесу «перепишування» текстів, як на явище ідеологічного характеру, але їхні роботи потребують доповнення: не з'ясовано сутнісну диференційну ознаку цензури в авторитарних та демократичних суспільствах, відкритим залишається питання тих чинників контексту, що зумовлюють вплив цензури на перекладений художній текст тощо. Ці відкриті питання стимулюють подальший науковий пошук сучасних перекладознавців.

Метою цієї статті є аналіз ролі цензури як інструменту ідеологічного впливу в художньому перекладі, виявлення головної диференційної риси цензури в різних соціально-політичних умовах, встановлення чинників впливу на цензурування художніх перекладів, а також аналіз їхніх наслідків для передачі ідей і цінностей у перекладених текстах. Для цього поставлено такі завдання:

- надати загальну характеристику цензури в перекладознавчій перспективі, з'ясувати зв'язок цензури з культурою та ідеологією;
- визначити основну диференційну характеристику цензури в авторитарних та демократичних суспільствах;
- з'ясувати характеристики контекстних чинників, що зумовлюють цензурування художніх творів у перекладі;
- класифікувати вияви впливу цензури у тексті перекладу.

Цензура в перекладі: теоретичні основи

Об'єктом цього дослідження є переклад як міжкультурний трансфер, процес міжкультурної та міжмовної взаємодії, де цензура виступає як інструмент ідеологічного впливу, що застосовується в цьому процесі. *Методологічно* зазначене розуміння перекладу ґрунтується на переосмисленні його ключових понять, які еволюціонували в межах теорії перекладу протягом довгого часу, а сьогодні трактуються з позицій *культурного перекладознавства*.

Переклад у межах цього, провідного в сучасному перекладознавстві напрямку, розглядається як багатоаспектний процес, що поєднує лінгвальні, культурні та ідеологічні аспекти [6, с. 12]. С. Басснетт і А. Лефевр, яких вважають засновниками культурного перекладознавства, зазначають, що переклад не є пасивним відтворенням тексту, а постає як активна інтерпретація, що завжди відбувається в певному культурному, соціальному та історичному контексті [6, с. 14]. Саме тому переклад стає ідеальним полем для застосування цензури.

З позицій перекладознавства *цензура* описують як явище, що ґрунтується на політичних, соціокультурних, моральних, релігійних, етичних та естетичних нормах і впливає на різні аспекти процесу перекладу, на діяльність агентів перекладацької діяльності – перекладачів, редакторів, перекладацьких агенцій тощо [7]. Цензура в перекладі визначається як систематичне втручання в текст із метою видалення, зміни чи адаптації його змісту відповідно до ідеологічних, політичних, релігійних або культурних вимог [4, с. 45]. Це трактування виходить за рамки традиційного розуміння цензури як суто політичного явища, оскільки воно охоплює також і інші культурно та ідеологічно значущі аспекти. Наприклад, А. Лефевєр наголошує, що цензура є частиною ширшого процесу «маніпуляції» текстами, який включає вибір текстів для перекладу, стратегії перекладу та редагування [4, с. 47].

Розуміння цензури як вияву ідеологічного впливу у контексті художнього перекладу ґрунтується на визначенні *ідеології* як системи ідей, вірувань і цінностей, що формують світогляд і впливають на соціальні та культурні процеси [8, с. 73]. Дослідниця підкреслює, що ідеологія визначає не лише зміст текстів, а й те, як перекладачі інтерпретують і передають цей зміст [8, с. 75]. У перекладі ідеологія може проявлятися через вибір лексики, зміну тональності чи навіть повне виключення певних фрагментів, що й співвідносить ідеологію з цензурою.

Для розуміння поняття цензури необхідно взяти до уваги ту обставину, що ведучи мову про цензуру, ми маємо справу з доволі широким поняттям, не обмеженим лише перекладом: під цензурування підпадає уся публічна діяльність, усі різновиди масової комунікації та творчої діяльності, до якої належить і художній переклад. Цензура в перекладі має суттєві наслідки для суспільства, оскільки вона впливає на сприйняття інформації, тоді як метою цензури є маніпуляція інформацією. Змінені чи спотворені тексти можуть втрачати свій первинний зміст, що призводить до дезінформації читачів. Відомо, що у країнах із авторитарними режимами переклади іноземних новин часто адаптуються для підтримки офіційної позиції уряду [9, с. 34], так само цензурі піддано і всі інші перекладні тексти. Відповідно, аналіз проявів цензури в англо-українському художньому перекладі є найбільш плідним на матеріалі множинних перекладів, зроблених у радянські часи за умов жорстких цензурних обмежень, та у наш час.

Але тут слід навести декілька міркувань, щоб уникнути надто спрощеного підходу.

По-перше, цензура не є властивістю лише авторитарних режимів, вона виникла ще за часів античності, наприклад, Платон обстоював потребу цензурування релігійної, інтелектуальної, художньої літератури, включно з казками для дітей, задля примусу до дотримання ортодоксальних релігійних поглядів та захисту інтересів держави [10]. Історія XX ст., як свідчать дослідження, налічує цілу низку прикладів цензурування оригінальних і перекладних художніх творів, аж до відмови у друку [11].

По-друге, під цензурою розуміють не лише ідеологічно зумовлене опущення чи викривлення інформації, але й адаптацію тексту, наприклад, цензура може слугувати інструментом захисту місцевої культури від «чужого» впливу, що особливо актуально в постколоніальних суспільствах [12, с. 89].

Таким чином, цензура в перекладі постає як доволі складний і багатогранний феномен, який не зводиться лише до обмеження свободи слова, забороненого на законодавчому рівні у багатьох країнах включно з нашою державою.

Цензура в художньому перекладі: характеристики, чинники впливу, типи

Огляд досвіду теоретичного осмислення цензури в перекладознавчій перспективі свідчить про нагальну потребу виявлення тієї її *провідної характеристики*, що відрізняє природу цензури в авторитарних та демократичних суспільствах.

Здається логічним вважати такою характеристикою *інституційний / не інституційний* характер цензури.

У авторитарних режимах цензура здійснюється інституційно: редактор чи будь-який інший агент перекладацької діяльності, що виступає в ролі цензора, діє як представник держави, обов'язком якого є контроль за суворим дотриманням панівних ідеологічних настанов.

Конкретний аналіз множинних англо-українських перекладів радянського періоду та часів незалежності дає підстави стверджувати, що художній твір у процесі перекладу в умовах авторитаризму проходив крізь фільтри, перший з яких (отримання дозволу на переклад та друк іноземномовного художнього твору) передував безпосередній перекладацькій діяльності; другий (дотримання ідеологічно зумовлених обмежень) – утищував цю діяльність у межі дозволеного, примушував дотримуватися вимог цензури, а також вдаватися до самоцензури, яка поставала як третій фільтр [13, с. 42]. Перекладач повинен

був або самостійно враховувати цензурні ретриції, або бути готовим до того, що його переклад зазнає суттєвих змін, а в гіршому випадку взагалі не буде надрукований. До українських перекладів висувалася ще одна додаткова умова: як правило, іноземномовний твір спочатку перекладався російською, а український перекладач мав використовувати цей переклад як зразок і взірць. Водночас відомі випадки, коли українським перекладачам вдавалося певною мірою обійти ці вимоги та обмеження і зробити вплив цензури менш помітним (див., наприклад, [14]), але це були швидше виключення з правил.

Коли ж цензура не має інституційного характеру, а певні обмеження все ж існують, такі обмеження мають більшою мірою рекомендаційний характер: перекладач може обговорювати їх, дискутувати з представниками видавництва [11], причому тут обидва (усі) агенти перекладацької діяльності перебувають в однакових умовах, жоден з них не діє від імені держави, а отже не наділений владними повноваженнями.

Таким чином, можна стверджувати, що переклад художнього твору в аспекті цензури зазнає впливу *чинників соціокультурного контексту*, тобто панівних ідеологічних настанов та залежних від типу суспільства умов їх впровадження у суспільну свідомість, які й визначають інституційний або не інституційний характер цензури. Ці чинники слід вважати такими, що належать до *зовнішнього* по відношенню до перекладацької діяльності контексту та чинять на цю діяльність зовнішній ідеологічний вплив.

Проте необхідно враховувати і контекст безпосередньо перекладацької діяльності, тобто *внутрішній контекст*. Тут можна вести мову про природне для кожного перекладача художнього твору прагнення до творчості [15] та його знання і уявлення про прийнятний ступінь “видимості” перекладача у термінах Л. Венуті [3, с. 22]. Це кореспондує з традиційною для перекладознавства дискусією про етику перекладу, тобто уявлення про норми, щодо співвідношення між процесом переписування (перекладацькою творчістю) і точністю відтворення тексту оригіналу [7]. Співзвучною цій позиції є і думка про те, що перекладацька творчість – це здатність перекладача до компромісу між вірністю оригіналу та свободою використання своїх художніх та лінгвальних навичок для творчої передачі змісту, стилю та емоцій оригінального тексту цільовою мовою [15].

Отже, в аспекті цензури художній переклад також зазнає впливу *чинників контексту пере-*

кладацької діяльності, тобто такого контексту, який опосередковано стосується суспільства в цілому, а обмежений уявленнями про *можливий ступінь вільного перекладу* – ідеологію або етику перекладу, причому ці уявлення поширені лише у перекладацькій спільноті певного суспільства у певний конкретний історичний період та піддані інтерпретації кожним окремим перекладачем. Але ці вияви внутрішнього ідеологічного впливу з усією очевидністю пов’язані із зовнішніми: контекст власне перекладацької діяльності зазнає впливу соціокультурного контексту: відомо, наприклад, що «колоніальний світ заохочував єдиний тоталітарний стиль перекладу» [16]; італійський фашистський режим накладав заборону на форенізацію [17] тощо.

Типи цензури безпосередньо пов’язані з тими *змістовими елементами*, які стають об’єктами цензурування та до яких традиційно зараховують одиниці, позначені культурно, політично, релігійно, етично, естетично.

Культурна цензура пов’язана з адаптацією текстів до місцевих норм і традицій, що може призводити до видалення або зміни ідеологічно неприйнятних змістових елементів. Наприклад, у перекладі роману Джеймса Джойса «Улісс» китайською мовою в 1990-х роках було вилучено опис сцен сексуального характеру, які вважалися неприйнятними для китайської аудиторії [12, с. 67]. Аналогічно, у перекладах американських фільмів арабською мовою часто видаляються сцени з алкоголем чи інтимними стосунками, щоб відповідати культурним очікуванням [9, с. 45]. Очевидно, що тут має місце накладення культурних та *етичних* чинників ідеологічного впливу, які й визначають вияви цензури.

Політична цензура спрямована на контроль інформації з метою підтримки певного політичного режиму чи ідеології. У тоталітарних суспільствах вона набуває особливо системного – інституційного характеру. Наприклад, у нацистській Німеччині в 1930-х роках переклади американської та британської літератури адаптувалися до нацистської ідеології: з текстів вилучалися згадки про демократію, свободу слова чи права людини [18, с. 89]. У Радянському Союзі цензура в перекладах західної літератури була не менш жорсткою. Наприклад, роман Джорджа Орвелла «1984» у перекладі російською мовою в 1980-х роках зазнав значних змін: сцени, що критикували тоталітаризм, або вилучалися, або переписувалися так, щоб уникнути паралелей із радянською реальністю [5, с. 34].

Релігійна цензура застосовується до текстів, що можуть суперечити релігійним догмам або моральним принципам певної конфесії. У середньовічній Європі переклади Біблії часто піддавалися жорсткому контролю з боку церкви. Переклад Джона Вікліфа англійською мовою в XIV столітті був заборонений, а сам перекладач посмертно визнаний єретиком [6, с. 25]. Цей приклад ілюструє, як релігійна цензура могла не лише змінювати тексти, а й впливати на долю перекладачів. У сучасному світі релігійна цензура залишається актуальною. Наприклад, у країнах із теократичними режимами, такими як Іран, переклади західної літератури адаптуються до ісламських цінностей. У перекладі роману Салмана Рушді «Сатанинські вірші» перською мовою було вилучено цілі розділи, що вважалися богохульними, а сам твір зрештою заборонено [19, с. 78].

Естетична цензура, як правило, пов'язана не лише з власне естетичними, але і з культурними та етичними чинниками: у традиційному суспільстві вважається неприйнятним використання в художньому перекладі певних знижених лексичних та фразеологічних одиниць тощо.

Висновки. Сучасний погляд на переклад як на міжкультурний трансфер, здійснюваний перекладачем – активним суб'єктом, що “перепи-

сує” оригінальний художній текст, сприяє збільшенню уваги до ідеологічних аспектів перекладу. Перенесення тексту оригіналу на ґрунт іншої культури нерідко означає зміну ідеологічних акцентів у тексті перекладу. Такі ідеологічні маніпуляції часто кореспондують з проявами цензури.

Цензура в перекладі є потужним інструментом ідеологічного впливу; її основною диференційною рисою в авторитарних та демократичних суспільствах є інституційність/неінституційність.

Цензурні обмеження формуються під впливом двох типів контексту: зовнішнього, що охоплює чинники соціокультурного середовища здійснення перекладу, та внутрішнього, який поданий чинниками власне перекладацької діяльності, етикою перекладу, панівними уявленнями про належний ступінь вірності оригіналу, причому чинники зовнішнього контексту проявляються у внутрішньому.

Типи цензури – культурна, політична, релігійна, етична, естетична – взаємопов'язані та взаємопроникненні; вони зумовлюють зміни у змісті художнього твору, або вилучення певних змістових елементів.

Перспективи подальших досліджень включають аналіз виявів цензури в українських перекладах, що здійснені в різних ідеологічних контекстах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Leppihalme R. Culture bumps: An empirical approach to the translation of allusions. Philadelphia : Multilingual Matters, 1997. 241 p.
2. Baker M. Translation and Conflict: A Narrative Account. London and New York : Routledge, 2006. 208 p.
3. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London : Routledge, 1995. xii + 353 p. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203360064>
4. Lefevere A. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame. London ; New York : Routledge, 1992. 176 p.
5. Hermans T. Translation in Systems: Descriptive and System-oriented Approaches Explained. United Kingdom : St. Jerome, 1999. 195 p.
6. Bassnett S., Lefevere A. Translation, History, and Culture. London : Printer Publishers, 1990. 133 p.
7. Merkle D. Censorship. *Handbook of translation studies*. Amsterdam, the Netherlands : John Benjamin Publishing Company, 2010. Vol. 1. P. 18–21.
8. Tymoczko M. Enlarging Translation, Empowering Translators. London : Routledge, 2014. 362 p. <https://doi.org/10.4324/9781315759494>
9. Gentzler E. Contemporary Translation Theories. Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney : Multilingual Matters LTD., 2001. 232 p.
10. Внукова А. Цензура. URL: bitlex.ua/uk/blog/terms/post/tsenzura.
11. Sariz I. Censorship(s) in Translation: Constraints and Creativity. URL: <http://journals.ala.org.>article>view>.
12. Cronin M. Translation and Globalization. London: Routledge, 2003. 208 p.
13. Фролова І. Є., Лапіна О. В. Чинники ідеологічного впливу на переклад (на матеріалі українських перекладів роману Е. Гемінґвея «По кому подзвін» 1981 та 2018 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*. 2021. Вип. 94. С. 40–46.

-
14. Тулупов О. В., Кіріченко Є. Є. Ненормативна лексика в англо-українському перекладі: творчість vs цензура. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*. 2022. № 96. С. 52–60.
 15. Ребрій О. В. Сучасні концепції творчості у перекладі : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 376 с.
 16. Ребрій О.В. Теорія міжкультурної комунікації : конспект лекцій. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2022. 72 с.
 17. Cipriani A. M. The impact of censorship on the translation and publication of Virginia Woolf in Italy in the 1930s. *Translation Matters*. 2020. № 2(2). P. 83–96. http://dx.doi.org/10.21747/21844585/tm2_2a5.
 18. Munday J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London : Routledge, 2001. 222 p.
 19. Pym A. *Exploring Translation Theories*. London : Routledge, 2010. VII, 186 p.